

В.І. ТИМОШЕНКО

СОЦІАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ АГРЕСІЇ

Розглядається один із факторів протиправної поведінки — схильність людини до агресії, насилля. Акцентується увага на причинах і формах агресії натовпу. Окреслюються шляхи зменшення проявів агресії.

Ключові слова: протиправна поведінка, агресія, насилля, натовп, загроза.

Рассматривается один из факторов противоправного поведения — склонность человека к агрессии, насилию. Акцентируется внимание на причинах и формах агрессии толпы. Намечаются пути уменьшения проявлений агрессии.

Ключевые слова: противоправное поведение, агрессия, насилие, толпа, угроза.

The article deals with one of the factors of illegal behavior — the tendency of human aggression and violence. The attention is focused on the causes and forms of aggression of the crowd. Outlines ways to reduce the manifestations of aggression.

Key words: illegal behavior, aggression, violence, and the crowd, the threat of.

Демократичні трансформації політичної і правової системи сучасної України, як і будь-якої держави і суспільства, що перебувають на перехідному етапі свого розвитку, супроводжуються ускладненнями, які зумовлені зниженням моральних вимог у такому суспільстві, деформацією правової свідомості населення, низьким рівнем його правової культури. Кожне правопорушення, неповага до права, прояв формалізму і бюрократизму посадовими та службовими особами органів державної влади й управління підриває демократичні засади суспільства, стримує його прогресивний розвиток. Такі тенденції залежать не лише від суспільства загалом і державного апарату, а й від поведінки кожної окремо взятої людини. Поведінка визначається правосвідомістю, у випадку деформації якої людина стає схильною до насилля, агресії, правопорушень, що є реальною загрозою безпеці особи, суспільства, держави. Отже, проблема правової поведінки, зокрема поведінки протиправної, є важливою і актуальною, вона дуже складна з точки зору теоретичного і практичного вирішення.

На шляху пізнання причин протиправної, злочинної поведінки та способів протидії їй зустрічається немало труднощів, викликаних специфікою цього феномена. Правопорушення не завжди вчиняються людьми з патологічними відхиленнями або в стані афекту. Найчастіше правопорушник має за мету вирішення економічних і соціальних проблем, діє при цьому усвідомлено. Живучість злочинності, тяжкість її наслідків зумовлена багатьма факторами, серед яких на особливу увагу заслуговує схильність людини до агресивної поведінки, насилля. Насилля, як відомо, існує фізичне, що полягає у знущанні над людиною, завданні їй болю, і насилля психологічне, психічне, яке зустрічається набагато частіше, ніж пряма жорстокість. Егоїзм, заздрість, бажання самоствердження, амбіції, корисна мета та інші подібні підстави нерідко підштовхують людину до агресивних дій, за допомогою яких вона прагне досягти бажаного.

Агресію як психологічний феномен і як специфічну поведінку досліджували як психологи, так і інші вітчизняні та зарубіжні фахівці — юристи, політологи, філософи, соціологи Р. Берон, Л.І. Белозерова, Н.В. Гришина, А.Ф. Зелінський, О.В. Змановська, Є.П. Льїн, С.М. Іншаков, П.А. Ковальов, В.М. Кудрявцев, А.А. Налгаджан, Д.В. Ольшанський, А.О. Реан, Д. Річардсон, Ф.С. Сафуанов, Е. Фром, В.П. Шейнов,

О.І. Шляхтіна та ін., у працях яких дається загальна характеристика сутності агресії, її конкретних проявів. Визначення ж причин агресії та способів її подолання ще потребує ґрунтовних досліджень.

Агресія — це характеристика поведінки. Під агресією розуміють будь-які навмисні дії, що спрямовані на завдання шкоди іншій людині, групі людей або тварині. Вказане поняття слід відрізняти від поняття «агресивність» — тобто властивості особистості, що проявляється в готовності до агресії. Із відмінності цих понять випливає, що не за будь-якими агресивними діями суб'єкта дійсно стоїть агресивність особистості. Агресивність людини не завжди проявляється в очевидно агресивних діях. Прояв (або не проявлення) агресивності як особистісної характеристики в агресивних діях завжди є результатом складної взаємодії транситуаційних і ситуаційних факторів. У випадку агресивних дій неагресивної особистості в основі першопричини цих дій лежить фактор ситуації. У випадку ж агресивних дій агресивної особистості у взаємодії транситуаційних і ситуаційних факторів примат належить особистісним якостям¹. Детермінуючим фактором агресії у такому разі стають особистісні якості людини, її правова свідомість і правова культура.

Агресія не виникає в соціальному вакуумі, на таку поведінку впливає присутність інших людей, їхніх дії. Специфічними передумовами агресії, зазвичай, називають фрустрацію, вербальний і фізичний напад, підбурювання з боку оточуючих осіб, особливі характеристики жертви.

Фрустрація (англ. frustration — розлад, зрив планів, крах) — специфічний емоційний стан, що виникає в результаті невдачі у задоволенні потреби або бажання за наявності непереборних, або таких, що важко подолати, перешкод, що супроводжується різними негативними переживаннями: розчаруванням, дратівливістю, тривогою, відчаєм. Фрустрація виникає в результаті розходження між рівнем запитів і реальними досягненнями людини².

Поведінка у стані фрустрації може бути різною. Найчастіше фрустрація призводить до агресивної поведінки: людина вдається до образ, фізичних нападів на особу, поведінка якої, на її думку, сприяла фрустрації. Однак не завжди агресія виливається на винну особу. Людина не завжди здатна проявити пряму, відкриту агресію стосовно того, кого вважає винуватим у своїх проблемах. У такому разі можливий виплеск агресії на іншу, ні в чому не винну людину. Агресія може бути спрямована і на самого себе. Часто ображена людина уявляє собі сцени помсти, насправді не вдаючись до якихось реальних дій³.

Чи стане фрустрація причиною агресивної поведінки, — це залежить від інтерпретації індивідом множини ситуаційних факторів. Фрустрація з найбільшою ймовірністю може викликати агресію, якщо вона досить інтенсивна, якщо фрустрація дається неочікуваною, сприймається як сваволя або якщо вона когнітивно прив'язується до агресії⁴.

Другим і сильнішим детермінантом агресії є провокація, яка може бути фізичною або вербальною. Зазвичай люди прагнуть «дати здачі» і тому відповідають нападом на напад. Така поведінка може бути зумовлена бажанням запобігти можливому повторенню агресії з боку іншої особи або ж справити враження людини, яка здатна захистити себе і покарати агресора.

Спонукальною причиною агресивної поведінки можуть бути так звані «сторонні спостерігачі». Вони можуть відігравати роль підбурювачів, навіть не будучи при цьому учасниками агресивних взаємодій. Сторонні спостерігачі здатні стимулювати або, навпаки, придушувати агресію прямими діями (наприклад, даючи поради учасникам конфлікту чи насміхаючись над ними), або ж якимось фактом своєї присутності на місці події (наприклад, агресор вважає, що присутні схвалюють його дії або навпаки, засуджують)⁵.

Стимулом до агресії можуть бути вказівки представника влади. Якщо ж підлегла особа відчуває особисту відповідальність за результати своїх дій, вона не обов'язково буде демонструвати агресивну поведінку.

На поведінку агресора можуть впливати поведінка і наміри потенційного об'єкта агресії — жертви, яка, наприклад, перебуває у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Ще важливіше значення мають індивідуально-психологічні особливості самого агресора: його дратівливість, підозрілість, схильність відчувати всюдозволеність і безкарність. Важливу роль у підтриманні схильності до насильства може відігравати впевненість людини у тому, що вона є повновладним господарем своєї долі (а іноді й долі інших людей), а також її позитивне ставлення до агресії (як до корисного або нормального явища)⁶.

Ймовірність агресивної поведінки значною мірою залежить від емоційності людини. Емоція — це перша реакція, що виникає миттєво, ще до того, як людина встигла усвідомити і проаналізувати інформацію, вона вже позначається на обличчі, позі, рухах. Емоції особливо чітко проявляються у стані паніки, у натовпі.

Натовп — це скупчення людей, що не поєднані між собою спільною метою і єдиною організаційно-ролевою структурою, але пов'язані між собою спільним центром уваги і емоційним станом. У натовпі людина поводиться зовсім не так, як тоді, коли вона одна. Маса легше реагує на емоції. Натовп перетворюється на тимчасову спільноту могутніх (так вони себе сприймають) людей, готових до руйнівних дій. У натовпі поріг толерантності до фрустраторів і стресорів помітно знижується, група стає агресивнішою «сутністю», ніж її індивідуальні члени. Людина в масі схильна втрачати свою особистість. Відповідно знижуються її розумові здібності та здатність до критики. На перший план у масі виступає інстинктивне та ірраціональне. Зникнення свідомої особистості, переважання особистості несвідомої, однакове спрямування почуттів та ідей, що відбувається під впливом навіювання, прагнення негайно реалізувати на практиці навіть ідеї — це головні риси, що характеризують індивіда у натовпі. Він перестає бути самим собою, повністю втрачає свою волю. Ставши частиною натовпу, людина опускається на кілька сходинок нижче по драбині цивілізації. Поза натовпом вона, можливо, була б культурною людиною, у натовпі — це варвар, тобто істота інстинктивна. У неї виявляються нахили до сваволі, жорстокості, нестриманості, але, водночас і до ентузіазму та героїзму. Все залежить від того, якому навіюванню підкоряється натовп. На цю обставину звернув увагу В.П. Шейнов, який досліджував поведінку не лише злочинного натовпу, на відміну від своїх попередників. Він довів, що натовп може бути не лише злочинним, але й героїчним⁷.

Небезпечним видом поведінки натовпу є стихійна агресія, яку зазвичай визначають як масові ворожі дії, спрямовані на завдання страждань, фізичної або психологічної шкоди, або збитків, навіть на знищення масою (натовпом) інших людей або спільнот. Для стихійної агресії характерна висока емоційна напруга, викликана саме емоціями негативного характеру — гнів, ворожість, ненависть і т.п.

Розрізняють експресивну, імпульсивну, афективну, ворожу та інструментальну агресію натовпу. Експресивна агресія — це поведінка, яка спрямована на залякування об'єкта агресії, при цьому агресор намагається продемонструвати свої потенційно агресивні наміри. Це не завжди виражається в безпосередньо руйнівних діях. Прикладом експресивної агресії можуть бути ритуальні танці, різного роду масові демонстрації. Імпульсивна агресія зазвичай спровокована в результаті дії якогось фактора, вона миттєво виникає і достатньо швидко припиняється. Така агресія може мати переривчастий, імпульсивний характер, проявляється у вигляді хвиль, що йдуть одна за одною. Афективна агресія — чисто емоційний феномен, який практично повністю позбавлений дієвого компонента. Це, як правило, найбільш видовишна, але і найбільш безглузда форма агресії, для якої характерний так званий «агресивний ажіотаж», за якого натовп кидається в бій, будучи наперед приреченим на поразку. Жертви в таких випадках завжди переважають над досягнутими результатами. Наступна форма агресії — ворожа агресія, яка характеризується цілеспрямовано усвідомленим наміром завдання шкоди. Остання форма агресії — інструментальна, за якої мета дій суб'єкта нейтральна, а агресія використовується як один із засобів її досягнення. Дві остан-

ні форми є організованими, водночас зовнішньо вони можуть маскуватися під стихійну поведінку натовпу⁸.

Таким чином, можливість агресивної поведінки визначається багатьма обставинами: установками індивіда, його особистісними рисами характеру, зовнішніми обставинами, впливом інших людей і т.п. Відповідь на питання, чому людина діє агресивно, певною мірою дає вчення Е. Фромма про природу людської деструктивності. Витоки деструктивності (лат. *destructivus* — руйнівний, такий, що порушує нормальну структуру) він бачив у вадах культури і образу життя людини. На думку Е. Фромма, людина буває деструктивною незалежно від наявності загрози самозбереженню і без зв'язку із задоволенням потреб. Порівнюючи поведінку людини з поведінкою тварин у неволі та враховуючи, що агресивність тварин в зоопарку значно зростає порівняно з їх перебуванням у природному стані, він проводив аналогію з поведінкою людини у суспільстві. Цивілізована людина не живе у природному стані. Її існування завжди (за винятком стародавніх мисливців і збирачів плодів) пов'язувалося із несвободою, з безліччо обмежень і заборон. Людина ж потребує такої соціальної системи, в якій вона має своє місце, порівняно стабільні зв'язки, ідеї та цінності, що поділяються іншими членами спільноти. Але в масовому суспільстві людина почувається ізольовано, навіть будучи частиною маси: у неї немає переконань, якими вона могла б поділитися з іншими людьми, їх заміняють лозунги та ідеологічні штампи, які людина сприймає із засобів масової інформації. Соціальні умови сприяють зниженню у людей впевненості у собі. Пригнічений психічний стан може продукувати безпідставне почуття страху. «Страх, як і біль, — це дуже неприємні почуття, і людина намагається будь-що його позбутися ... одним із найбільш дієвих прийомів витіснення страху є агресивність»⁹. Механізм оборонної агресії мобілізується у людини не лише тоді, коли вона відчуває безпосередню загрозу, але й тоді, коли видимої загрози немає. Найчастіше людина проявляє агресію завдяки страху перед уявною загрозою.

Людині для виживання, за Е. Фроммом, необхідні не лише фізичні, але й психічні умови. Вона мусить підтримувати певну психічну рівновагу, необхідну для її існування. Звідси такі підстави агресії, як приниження, образа, суперечність у поглядах і т.п.

Отже, для забезпечення душевного благополуччя людини необхідно задовольнити її певні екзистенціальні потреби, причини яких приховані в умовах людського існування. На основі екзистенціальних потреб виникають пристрасні та характер людини як сукупність пристрасей. Якщо біологічні та екзистенціальні потреби у людей спільні, то характер є різним. Причина цього — різні умови формування особистості.

Одна із екзистенціальних потреб людини — потреба в діяльності її нервової системи. Стимулом такої діяльності може бути творчість. Але для заняття творчістю необхідно докласти чимало зусиль. Сучасна ж цивілізація нездатна масово продукувати творчі стимули і людство йде шляхом найменшого опору: шукає причини когось ненавидіти, кимось керувати, комусь шкодити. Е. Фромм був переконаний, що злочинця можна вважати екзистенціальним відступником — людиною, якій не вдалося стати тим, ким вона могла стати відповідно до своїх екзистенціальних потреб¹⁰. Агресивна поведінка для неї — це спосіб створення ілюзії задоволення своїх екзистенціальних потреб.

Таким чином, можна зробити висновок, що агресивна поведінка особистості є результатом складної взаємодії соціальних і біологічних факторів, дія яких корегується конкретними відносинами, конкретною ситуацією, в яку вона потрапляє.

Суттєвим фактором агресивної поведінки є десоціалізація особистості як процес розриву взаємозв'язків особи і суспільства. Це вид соціального відчуження, що зводить до мінімуму потреби та інтереси більшості людей, тим самим звужуючи соціальний простір індивіда, у межах якого раніше реалізувалися його різні соціальні ролі. Сукупність усіх десоціалізуючих факторів на психологічному рівні підштовхують людину до стану апатії, страху, депресії, агресії, конформізму. За таких умов найбільш пристосованими виявляються саме конформісти і маргінали, які у випадку тиску або проблемної ситуації «забу-

вають» про будь-які моральні принципи і поступаються власними переконаннями заради виживання, кар'єри, можливості реалізувати свої інтереси або просто заради власних амбіцій. Маніпулятивний тип людини стає характерною рисою асоціального суспільства, яке в результаті стає схильним до агресивної поведінки.

Важко уявити ситуацію, за якої більшість умов, що сприяють виникненню агресії, можна усунути. Покарання певною мірою може використовуватися для керування агресією, але воно не здатне подолати всі прояви агресивної поведінки (що вже неодноразово було переконливо доведено в науковій літературі багатьма авторами). Людина зазвичай прагне привести свої вчинки у відповідність з поглядами, яких вона дотримується. Якщо у певному суспільстві агресія вважається прийнятною формою поведінки, індивід буде використовувати цю форму, не надто задумуючись над її наслідками. Саме зниження рівня особистісного самоусвідомлення сприяє виникненню агресії. Отже, щоб зменшити прояви агресії, необхідно змінити суспільство, підвищити рівень його правової культури і правової свідомості. Неабияка роль у виконанні цього завдання належить юридичній науці, яка мусить поглиблено дослідити фактори агресивної поведінки. Визначення причин негативного явища — це серйозний крок до його подолання.

1. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, обучение. — М.: АСТ; СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОзнак, 2007. — С. 190. **2. Дзलिएв М.И., Иззатдуст Э.С., Киреев М.И.** Современный терроризм: социально-политический облик противника / МВД РФ. Академия Управления; Под общ. ред. В.В.Гордиенко. — М.: Academia, 2007. — С. 238. **3. Кирибаум Э.И., Еремеева А.И.** Состояние фрустрации // Психические состояния / Сост. и общ. ред. Л.В.Куликова. — СПб.: Изд-во «Питер», 2000. — С.388-393. **4. Бэрон Р., Ричардсон Д.** Агрессия. — СПб.: Питер, 1997. — С.155. **5.** Там само. — С.147. **6. Змановская Е.В.** Девиантология (Психология отклоняющегося поведения). — М.: Изд. центр «Академия», 2006. — С. 90. **7. Шейнов В.П.** Психологическое влияние. — Минск.; Харвест, 2007. — С. 401, 404, 405; **Налгаджян А.** Агрессивность человека. — СПб.: Питер, 2007. — С. 376. **8. Ольшанский Д.В.** Основные формы массового поведения. Массовая агрессия. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/aggression.htm> **9. Фромм Э.** Анатомия человеческой деструктивности. — М.: Республика, 1994. — С. 173. **10.** Там само. — С. 252.